

Поселищно-географският проучвания въ България. Постижения и задачи

отъ
Гунчо Ст. Гунчевъ

Следъ неспокойнитѣ и тежки следвоенни години, които изживѣхме морално и материално покрусени, ние започнахме отново да търсимъ опора въ жизненитѣ сили на нашия народъ, както това е ставало и другъ пжтъ въ миналото ни. Нашиятъ погледъ пакъ се обръща къмъ земята, въ която отъ редица столѣтия насамъ е протичалъ животътъ на прагдѣдитѣ ни. Но не само природнитѣ хубости и богатства на страната ни, нейнитѣ чудни планини, плодородни равнини и закжтани котловини трѣбва да задържатъ вниманието ни. Тѣзи природни дѣлове сж кржжилата, всрѣдъ които се намиратъ хилядитѣ селища, обитавани отъ българи. Това население, което съ цената на безброй жертви се е задържало или овладѣло отново тия мѣста, ни дава пълното право да наречемъ наши тия земи. Обичътъ къмъ отечеството трѣбва поради това да се извади отъ пустословнитѣ обрѣчи, въ които патентовани родолюбци сж я поставили, и да ѝ се даде плътъ и кръвь чрезъ близкото опознаване на земята и народа, който живѣе низъ нея. Подобно на древния полу-богъ Антей, ние можемъ да добиваме всѣкога нови сили, когато се докоснемъ до майката земя.

Опознаването на сегашния и миналия животъ на селищата ни, на непрекжснатитѣ борби съ земята и съ другитѣ народности, които нашитѣ сънародници сж водили, е величествена картина, която ние можемъ да оценимъ правилно само чрезъ дълбоката перспектива, откриваща ни се съ помощта на поселищнитѣ проучвания. Ето защо, съ пълно право ние трѣбва да ги наредимъ между най-важнитѣ задачи на българското народознание, на националната ни наука. „За да можемъ да изучимъ нашия народъ, казва първомайсторътъ на българската географска наука, проф. А. Иширковъ, трѣбва преди всичко да изучимъ неговитѣ селища — най-висшия изразителъ на материалната му култура“¹⁾

¹⁾ Проф. А. Иширковъ. Упжтване за изучаване селищата въ българскитѣ земи, сп. Училищенъ прегледъ, год. XI (1906), кн. 2. стр. 219.

*

Проучването на нашитѣ селища е ставало досега или по личенъ починъ на отдѣлнитѣ изследвачи, или потикъ за това е давала нѣкоя организация, която е събирала нуждитѣ сръдства и е потърсвала лицето или лицата, които ще напишатъ този трудъ. По-малко сж случаетѣ, когато нѣкое обществено учреждение е взимало инициативата или е подпомагало издаването на поселищни проучвания.

Една частъ отъ тия трудове върху ншитѣ градове и села е написана отъ наистина сведущи и школувани люде за съжаление, обаче, броятъ имъ не е много голѣмъ. Друга частъ се състои отъ работи, които, ако и оставятъ още доста да се желае, сж ценни заради събранитѣ сурови или полуобработени материали, отчасти или напълно не известни. Трета частъ отъ тоя родъ съчинения съставятъ несполучливи компилации или сборъ отъ нелепости безкритично изложени предания, поради това, че сж написани отъ съвсемъ неподготвени люде. Когато издаването на произведения отъ тоя родъ е станало съ помощта на обществени сръдства, а редица такива случаи ние можемъ да посочимъ, трѣбва искрено да съжаляваме. Нашето съжаление става още по-голѣмо, като вземемъ предъ видъ, че имаме десетки подготвени научни работници, които успѣшно биха направили едно цѣлостно или частично поселищно проучване.

Съ настоящето издание, особено ако то би могло да има по-дълъгъ животъ, ще може да се внесе известенъ редица и да се получи общъ погледъ върху поселищнитѣ проучвания у насъ. То има за предметъ проучването на селищата на живота на българитѣ, гдето и да се намиратъ тѣ, и, следователно, се издига надъ всички по-ограничени почини за проучвания на отдѣлни селища или области. Постепенно по сръдствомъ него ще се запълватъ празнинитѣ, тъй като се полагатъ грижи за изучаването на селищата, останали не засегнати или слабо засегнати отъ научното издирване. Въ него ще може да се освѣтятъ много странични въпроси, да се обистрятъ редица мъгливи положения. Чрезъ статиитѣ по общи поселищни въпроси ще се създаде широка основа за сравнение, която ще бжде отъ полза за всѣки работникъ въ тази област. Архивътъ ще е мѣстото, гдето ще могатъ да се обнародватъ всички известия, колкото и малки да сж тѣ, за нашитѣ селища, на които попадатъ различнитѣ изследвачи при по-специалната си работа. Много често тия известия оставатъ неотбелязани, което практически е равносилно на неизвестни. Когато отдѣлнитѣ въпроси бждатъ проучени, чрезъ усилията на единични лица, или чрезъ задружни анкети, ще може да се пристъпи и къмъ обобщения и изводи, къмъ синтези. Тази

разностранна работа, която обхваща всички фази на научното издирване: събиране на материали, разработка и синтеза, се налага отъ положението, което поселищнитѣ изучвания иматъ у насъ, гдето сме още въ първия периодъ, докато въ много други страни отдавна сж отишли по-напредъ — къмъ синтезиращи трудове.

Въ този процесъ на работа ще се изпробватъ редица млади сили, така че утре при всѣки мѣстенъ починъ за поселищни проучвания ще може да се подбиратъ между старитѣ или по-новитѣ научни работници подходящи сътрудници. Случайнитѣ и неподготвени писачи, отъ само себе си ще се наложи да бждатъ отстранени, съ което ще се повдигне значително и общото равнище на тоя родъ научна работа.

* * *

Прояви на по-опредѣленъ интересъ къмъ проучване на нашитѣ селища, изцѣло или само въ нѣкои отношения, намираме още между първитѣ книжовници и дейци за духовно пробуждане на българския народъ.

Първиятъ ясно изразенъ потикъ за описване на нѣкои наши селища е даденъ отъ многозаслужилия изследвачъ на българската история и етнография Ю. И. Венелинъ. Съ писмо отъ 27 септемврий 1837 год. той натоварва В. Е. Априлова да помоли Неофита Рилски да му прати топографско-статистическо описание на Търново, Габрово и Преслав (Ески-Стамбулъ)¹⁾.

Въ важния за развитието на нашата народонаука Показалецъ отъ Г. С. Раковски се иска подробно описание само за царскитѣ градове: Преславъ, Търново, Видинъ, Сръдецъ (София), Охридъ, и то съ старовремскитѣ имъ останки и околността имъ²⁾. За другитѣ селища се казва, че всѣки учител или що-годе ученъ българинъ трѣбва да опише името на мѣстото, гдето се е родилъ, съ имената на околнитѣ мѣстности и съ историческитѣ обяснения, които сж се запазили между народа. Но освенъ това въ Показалеца на Раковски има редица други въпроси отъ кржга на поселищнитѣ проучвания. Така, наприимѣръ, въ него се обръца внимание върху издирването на стари записки, турски фермани и берати, се подканва къмъ събиране на сведения за войнигани, за кърджалии, за потурчване на българи и пр. Искане, освенъ това, описание на българската кжца, на двора и сградитѣ въ него, на производитѣ, които има всѣко мѣсто въ България, и на търговията, която се извършва съ тѣхъ

¹⁾ Две писма отъ Юрий Ивановича Венелина до Василия Априловъ, Сборникъ за народни умотворения и пр., кн I (1889), стр. 187.

²⁾ Показалецъ или ръководство какъ да сж изисквжтъ и издиржтъ най стари чърти нашего бытж, ѳзыка, народопоколѳня и пр., отъ Г. С. Раковскаго, ч. I., Одесса 1859, стр. 23.

отъ българи. По-нататъкъ сж разгледани нѣкои прояви отъ духовната и материалната култури на днешнитѣ българи. Отдѣлни глави сж посветени на нѣкои отъ поминъцитѣ имъ: градинарство, лозарство, розопроизводство, скотовъдство, зидарство и пр.

Ако и главната тежестъ на това ржководство да лежи въ областъта на етнографскитѣ и то по-специално на фолклорнитѣ изучвания, все пакъ въпроситѣ отъ поселищно естество, които се срѣщатъ въ него, сж важни. Тѣ показватъ че Раковски е ималъ добра представа за поселищнитѣ отношения въ нашитѣ земи и е съзнавалъ, колко е важно тѣ да се проучатъ.

На незабравимия К. Иречекъ дължимъ още въ първитѣ години следъ Освобождението ни едно упжтване за събиране географически и археологически материали (Период. списание, кн. V, 1883, стр. 82—114). Ако и поселищнитѣ изучвания сега, въ сравнение съ онова време, да сж значително по-вдълбочени, това упжтване не е още загубило напълно значението си, особено що се отнася до описване на миналитѣ поселищни отношения. Редица отъ въпроситѣ му за сѣгатъ прѣко селищата и отразяватъ дълбоката наблюдателностъ на Иречека. Въздействието му, както е случаятъ и съ другитѣ подобни упжтвания на български езикъ, не е било много голѣмо. Неговото влияние върху нѣкои домашни изследвачи, като Хр. п. Константиновъ, Ст. Н. Шишковъ, П. П. Карапетровъ и др., които сж писали презъ последнитѣ 10—15 години на миналия вѣкъ, може лесно да се открие.

Старания за изучването на нашитѣ селища е полагала не само редакцията на Периодическо списание, но и тая на Сборника за народни умотворения, наука и книжнина, особено основателтъ на тая важна редица, покойниятъ проф. Ив. Д. Шишмановъ. На разни мѣста и по разни поводи въ сборника се говори за тоя родъ изучвания. Особено ясно е изразено това въ предговора на кн. X (1894 г.) отъ Сборника, гдето наново сж очертани задачитѣ му. Той ще се стреми да бжде етнографско списание въ най-широката смисълъ на думата, като включва не само изучването на народа, но и на страната. Между многобройнитѣ му цели се изтъква и изследването на България въ географско и икономическо отношение, както и всестранно изучване на населението ѝ. Редакцията се оплаква, че така изброенитѣ задачи не сж осществени, поради нѣмане на изследвачи или поради отсѣствие на интересъ у надлежитѣ специалисти.

Здрава основа за изучването на нашитѣ селища се слага отъ първия професоръ по география въ Софийския университетъ, д-ръ Анастасъ Иширковъ, който завърши земния си пжтъ на 6 априлъ 1937 г. Поради обширната си

подготовка въ хуманитарнитѣ науки, той още отрано се насочва къмъ антропогеографията и по-специално къмъ областно-географскитѣ и поселищно-географскитѣ проучания. За да може да се потикне изучаването на нашитѣ селища, и то главно на селата и колибитѣ, Иширковъ издава презъ 1906 год. Упжтване за изучаване на селищата въ българскитѣ земи. Чрезъ доста подробнитѣ въпроси той се е надѣвалъ, че селската интелигенция и студентитѣ по география ще добиятъ добра представа и ще се заематъ съ тоя родъ проучвания. Иширковъ обещава по-добритѣ трудове да бждатъ напечатани въ нѣкои списания или въ Сборника за народни умотворения, наука и книжнина, който по това време се е издавалъ отъ Книжовното дружество, предшественикъ на днешната Академия на наукитѣ. Недостатъчно разработенитѣ трудове той препоръчва да се изпратятъ до Географския институтъ при Университета, за да послужатъ за градиво при изработване на съчинение върху поселищнитѣ отношения въ България.

Това упжтване има още голѣмо значение. Отъ издаването му и досега, повече или по-малко, то служи на студентитѣ по география при изработване на съответнитѣ имъ семинарни работи. То е спомогнало значително за събиране на многото сурови материали върху нашитѣ селища, които се намиратъ сега въ Географския институтъ при Университета.

Позивътъ на Иширкова къмъ една по-широка срѣда отъ просвѣтени люде не намѣри голѣмъ отзвукъ. А и учителитѣ по география не се заловиха съ тая благородна и интересна работа, както той самъ я нарича. Едничкитѣ по-значителни трудове, които стоятъ въ прѣка връзка съ това упжтване, дължимъ на Йорданъ Захариевъ и на покойния редовенъ доцентъ по география д-ръ Крумъ Дрончиловъ¹⁾. Другитѣ по-важни проучвания на покрайнини, обнародвани следъ тия два труда, надскачатъ рамкитѣ на Иширковото упжтване, тъй като при тѣхъ е работено на методично различна основа.

Въ единъ разговоръ съ пишещия тия редове, който въ продължение на четири години бѣ неговъ асистентъ, Иширковъ намираще, че една отъ най-важнитѣ причини за слабия отзвукъ, който това упжтване-въпросникъ е намѣрило, се дължи на обстоятелството, че той не е направилъ, успоредно съ него, едно подробно проучване на покрайнина, което да го допълва и служи като образецъ.

Последното специално упжтване за проучване на нашитѣ селища дължимъ на единъ отъ първитѣ ученици на проф.

1) Йор. Захариевъ. Кюстендилското краище. Сборникъ за народни умотворения, кн. XXXII (1918).

Д-ръ К. Дрончиловъ. Бурелъ. Год. на Соф. у-тъ, Истор.-филол. фак., кн. XIX (1923).

А. Иширковъ — Йорданъ Захариевъ, бившъ дългогодишенъ директоръ на Кюстендилската гимназия, дописен членъ на Българската академия на наукитѣ. Презъ 1928 г. той издаде Упжтване за антропогеографски проучвания въ България, като приложение къмъ кн. 6 отъ XXV годишнина на сп. Училищенъ прегледъ. Това упжтване прави преди всичко впечатление съ обема си. Докато споменитѣ по-горе трудове отъ тоя родъ на Иречека и Иширкова са сравнително малки, това на Захариева заема 78 страници, от които 50 сж посветени специално на поселищно-географскитѣ проучвания, а 28 — на етнографията. Съ включване на последната въ кръга на антропогеографскитѣ проучвания Захариевъ отъ гледище на методичностъ е направилъ грѣшки. При антропогеографскитѣ проучвания се взиматъ безспорно предъ видъ нѣкои отъ проявитѣ на материалната култура съ които се занимава и етнографията, но това става до токова, доколкото тѣ сж характерни за физиономията и особеността на едно селище или покрайнина. Навлизането въ духовния животъ на населението, въ неговитѣ обичаи, пѣвѣрия, предания, приказки, пѣсни и пр., ни завежда въ чуждо поле, което никога не е принадлежало на географията. Тоя отклонение на Захариева съвсемъ не намалява стойността на първата и по-голяма частъ отъ упжтването му, посветена на селищата.

Написано въ духа на упжтването на Иширкова, то направено, обаче, по-обширно и по-подробно, главно въ основа на наблюденията и опитността на автора, за да се използва и отъ тия любознателни люде, които нѣматъ предварителна подготовка за тоя родъ изучавания. Захариевото упжтване може да бжде полезно и на школуванитѣ географы и то като Aide-mémoire, както самъ авторътъ на тия редове е ималъ случай да изпробва. Като примѣръ за работа с него е прибавено въ отдѣлна книжка едно антропогеографско проучване на близкото до Кюстендил село Слокощица.

Въ доста дълга статия, озаглавена Къмъ въпроса за антропогеографскитѣ изучавания въ България (Училищенъ прегледъ, год. XXVIII, 1929, кн. 3, стр. 222—342) проф. Ив. Батаклиевъ се спира върху тия проучвания на насъ, по поводъ на упжтването на Захариева. Доста нашироко той разглежда съвременнитѣ схващания за сѣщината и метода на антропогеографията. Следъ това ни дава кратъкъ планъ, по който може да се опише едно селище, наредъ съ това и нѣкои практически указания, нуждни да се знаятъ при подобни начинания. Батаклиевъ одобрява антропогеографската частъ на Захариевото упжтване, като изтъква, обаче, нѣкои негови недостатъци.

Известни упжтвания за изследванитѣ на селищата у насъ се намиратъ и въ книгата на Василъ Миковъ — Изворъ

за историята и географията на нашитѣ градове и села (Географска библиотека № 5, София, 1935). Тя, както личи отъ самото ѝ заглавие, е предназначена да посочи мѣстата, отъ които могатъ да се почерпятъ сведения при подобенъ родъ проучвания. Особено полезна тая книга може да бжде за лицата, които се занимаватъ съ селища, имащи дългъ исторически животъ задъ себе си, тъй като е насочена главно къмъ миналитѣ поселищни отношения. Поселищно-географскитѣ отношения, съ проблемитѣ имъ и цѣлата разностранность отъ извори, сж засегнати само бѣгломъ. Въ тоя си трудъ Миковъ изброява 187 съчинения, предимно отдѣлни издания, а по-малко статии, върху нашитѣ градове и села. Ако и съ празднини, това е най-подробниятъ списъкъ отъ тоя родъ на изучаванията на българскитѣ селища, обнародванъ досега. Авторътъ се спира на най-добритѣ измежду тѣзи трудове и ги посочва като образци, по подобие на които трѣбва да се правятъ поселищни проучвания.

Завършвайки разглеждането на начинанията, предназначени да оживятъ поселищнитѣ проучвания въ България, трѣбва да отбележимъ и опита на познатия нашъ географъ Жечо Чанковъ, бившъ гимназиаленъ директоръ и бившъ началникъ въ Министерството на просвѣтата, да събере сбити описания на колиби, села и градове, които да му послужатъ като градиво за речникъ на българскитѣ селища. За тази целъ той издава презъ 1927 г. кратъкъ въпросникъ, изработенъ по Иширковото упътване, който съ съдействието на Министерството, бива разпратенъ до всички училища въ България. Повечето отъ полученитѣ материали, обаче, при направената провѣрка, се оказватъ негодни, тъй като не всички събирачи сж съзнавали напълно значението или пъкъ не сж били подготвени за подобна работа.

Поселищнитѣ проучвания на българскитѣ земи водятъ началото си отъ първата половина на 19 вѣкъ. Бележкитѣ, домашни или чужди, отъ преди това време, сж само откъслечни сведения, отдѣлни камъчета, съ помощта на които се стремимъ, чрезъ модернитѣ методи на изследване, да сглобимъ мозаичната картина на миналия животъ на едно селище.

Въ историята на отца Паисия, най-крупната проява въ духовния животъ на българитѣ презъ 18 вѣкъ, наистина можемъ да намѣримъ нѣкои сведения за български селища¹⁾, но тѣ сж така оскѣдни, че малко пресилено ще бжде да сложимъ началото на домашнитѣ поселищни проучвания по това време.

¹⁾ Св. Отецъ Паисий — История славѣнобългарская, стѣкмена за печатъ по първообраза отъ проф. Иор. Ивановъ, София, 1914, и статията на А. Сп. Разбойниковъ — Отецъ Паисий и българската география, Изв. на бѣлг. георг. д-во, кн. IV (1936) стр. 199 и сл.

Първото по-подробно описание на частъ отъ българскитѣ земи, а именно на Пловдивската епархия, е направено отъ пловдивския свещеникъ икономъ Константинъ. То е напечатано на грѣцки презъ 1819 г. въ Виена¹⁾. Въ него, освенъ всички градове, се описватъ сжщо и по-важнитѣ села, които влизатъ въ тая епархия. Общо се даватъ сведения за около 50 селища.

Въ първата специална географска книга въ новобългарската книжнина, а именно въ Землеописанието на Неофита Хилендарски Бозвели, сж дадени сбити, но оригинални описания на нѣкои селища²⁾.

Това сж правила и всички други съставители на ржководства по география. Роднитѣ имъ мѣста, градоветѣ, които тѣ сж познавали по-отблизу или отъ които сж се били записали повече спомоществуватели, сж дадени съ доста подробности. К. Фотиновъ е разгледалъ най-добре родния си градъ Самоковъ, а следъ това по-кратко Пловдивъ, Пазарджикъ, Стара-Загора, Котелъ, Свищовъ, Сливенъ и пр.³⁾. Сжщото прави и Сава Илиевичъ въ излѣзлия презъ сжщата година неговъ учебникъ по география, гдето се описва почти на цѣла страница Панагюрище, докато другитѣ по-главни градове сж дадени съ по 3—4 реда⁴⁾. Д-ръ Ив. Андреевъ въ Българския очертава доста добре София, Търново, Пловдивъ, Русе, Сливенъ и др.⁵⁾. Въ Търговското ржководство, преведено и допълнено отъ А. П. Гранитски, при описанието на Сопотъ, родното мѣсто на издателя Хр. Л. Хамамджиевъ, се говори подробно за стъклопроизводството на тоя градъ. Добре е даденъ въ това ржководство и градъ Карлово⁶⁾. Георги Економовъ е помѣстилъ сравнително най-подробни описания на срѣдногорскитѣ градове Карлово, Сопотъ, Копривица и Панагюрище⁷⁾.

При всички тия случаи ние оставяме настрана описанията на Цариградъ, за който, като столица, се е отдѣляло, естествено, най-голѣмо мѣсто.

1) Срв. Наржчникъ на Пловдивската епархия или нейното описание, съчинено отъ преподобния и многограмотенъ господинъ Константинъ икономъ, свещеникъ Пловдивски. Преведе д-ръ М. Апостолидисъ. Изв. на Българ. географ. д-во, кн. III (1935), стр. 187 и сл.

2) Кратко политическо землеописание отъ Неофита Хилендарца. Въ Карагуевцъ, 1835.

3) К. Фотиновъ — Общо землеописание. Смирна 1843.

4) Стихийни уроци землеописаниѣ отъ Савви Илиевича Панагюрца. Въ Смирнѣ 1843.

5) Кратка география — математическа, физическа и политическа — Отъ И. Андреева. Букурещъ, 1851.

6) Търговско ржководство за тръгуваніе, промышленостъ, мореплаваніе и за тръговскі дѣланіѣ. Прѣведено и печтано съ иждивеніето на Хр. Л. Хамамджиевъ. Преводъ А. П. Гранитскаго съ нѣколко прибавленіѣ. Цариградъ, 1858.

7) Кратко землеописание отъ Георги Економова Дупничянина. Букурещъ, 1856.

Тѣзи примѣри, на които броятъ може още да се увеличи, показватъ осъзнаване на значението на тоя родъ описания. Започнати така накратко въ учебниците по география, тѣ постепенно се разширяватъ и прехвърлятъ въ периодичния печатъ или пъкъ започватъ да се издаватъ въ отдѣлни книжки. Безспорно, че потицитѣ, които сж идвали отъ разни радетели за народното ни възраждане и просвѣта, както и чуждиятъ примѣръ, сж много допринесли за това.

Около 70-тѣ години на миналия вѣкъ начеватъ да се печататъ въ разни вестници, като Македония, Дунавъ, Право, Вѣкъ, Зорница и др. редица кратки описания на каази, между които за Казълъ-Агачка (Елховска), Разложка, Казанлъшка, Кукушка, Визенска и пр., или за отдѣлни селища, като Копривщица, Лѣсковецъ, Паничарската община (Габровско) и пр.¹⁾

Измежду самостоятелно издаденитѣ трудове презъ предсвободителната епоха ще споменемъ тия на Г. Славчевъ — Описание на кааза-та Ески-Загра (Цариградъ, 1858), и на Ст. Захариевъ — Географико-историко-статистическо описание на Татаръ-Пазарджишкж-тж каазж (Віена 1870 г.).

Книгата на Захариева, къмъ която има приложена една карта и таблици съ надписи и знакове отъ различни стари паметници, представя най-доброто постижение, което българската поселищна география ни е дала преди Освобождението. Тя е била готова за печатъ още презъ юний 1865 г., както личи това отъ двата предговора. Методично е добре подредена, тѣй като се излагатъ първомъ мѣстоположението, границитѣ и пространството на каазата, а следъ това идватъ почвата, рѣкитѣ, климатътъ, произведенията, населението и пр. Общата часть завършва съ разглеждането на мѣстнитѣ финанси (мѣстна финанція). Описанието на селищата е направено по колове или нахии, които сж имали срѣдищата си въ Панагюрище, Вѣтрень и Пещера. Почти всички ценни исторически сведения сж дадени въ втората часть, въ видъ на забележки, тѣй като авторътъ не е можалъ да напише, при тогавашното положение на историческитѣ издирвания у насъ, една по-свързана история на тая област.

Това проучване представя интересъ и отъ една друга страна. То е написано, както самъ авторътъ заявява, да допълни и оправи описанието на икономъ Константина, за което споменахме по-горе. Въ това последно описание се застъга и Пазарджишко, тѣй като тоя край, както тогава, така и сега, е влизалъ въ Пловдивската епархия. Съчинението на Ст. Захариева става отъ своя страна причина, щото Ив. Ба-

¹⁾ Срв. Д-ръ П. Цончевъ. Изъ общественото и културно минало на Габрово, София 1934, стр. V.

таклиевъ да напише книгата си за гр. Татаръ-Пазарджикъ което той отбелязва въ началото на предговора ѝ¹⁾.

Тази връзка между трудове, които се намиратъ по дини на издаване на почти еднакво отстояние, показва какво голѣмо значение е да се сложи начало на проучвенията на една област. Работата на челниците ще бжде по-късно подета отъ нови люде, които ще я допълнятъ, поправятъ или поставятъ въ връзка съ сегашното. По този начинъ тя става безсмъртна, тъй като продължава да живѣе въ новитѣ трудове, които неизбѣжно ще дойдатъ следъ нея.

Последната творба отъ предосвободителната епоха, която ще споменемъ, е пжтеписътъ Нѣколко дена разходъ по българтскитѣ мѣста отъ д-ръ Ив. А. Богоровъ (известния чистителъ на българтския езикъ²⁾). Въ него се засѣгатъ редица наши градове, които авторътъ е посетилъ, за да проучи условията за създаване на индустриални предприятия. По тази причина и цената му е преди всичко въ описанията, които той дава на тогавашнитѣ имъ стопански отношения. Наредъ съ това, обаче, Богоровъ набелязва съ лекъ, естествено-худомористиченъ стилъ, нѣкои особености въ нравитѣ, навицитѣ и носиитѣ на отдѣлнитѣ градове, спира се на учебното дѣло на уредбата на кжщитѣ, на поредкитѣ въ хановетѣ и пр. Този пжтеписъ, единственъ по рода си въ нашата книжнина отъ преди Освобождението, е важенъ източникъ при проучване на миналото на следнитѣ 16 наши градове: Русе, Свищовъ, Търново, Казанлъкъ, Калоферъ, Карлово, Пловдивъ, Хасково, Чирпанъ, Стара-Загора, Сливенъ, Карнобатъ, Варна, Добричъ (Хаджѣиолу Пазарджикъ), Шуменъ, Търговище (Ескы Джумая). Значение той има и при изследване на миналитѣ стопански животъ у насъ, особено на занаятитѣ, които тогава сж процвѣтвали въ тия градове.

Наредъ съ българтскитѣ описания или извори за проучване на селищата ни, вървятъ и тия отъ чуждѣ произходъ. Колкото повече се връщаме назадъ по пжтекитѣ на миналото, толкова повече се налага да прибѣгваме до тѣхъ. Това сж на първо мѣсто старитѣ пжтеписи и описания на другородци, пжтували презъ земитѣ ни. Между многото чужди източници отъ най-различно естество, малко сж тия, които наистина ни даватъ свързано и всестранно, ако и сбито, описание на наши селища. Докато за източниците отъ XV—XVII вѣкъ, това все още е голѣма рѣдкостъ, за да не кажемъ, че

¹⁾ Сръ. Ив. Батаклиевъ, Градъ Татаръ-Пазарджикъ. Историко-географски прегледъ. София, 1923, стр. 3.

²⁾ Нѣколко дена расходка по българтскитѣ мѣста. Пжтувалъ прѣзъ 1865—1868 г. И. А. Богоровъ. Букурещъ 1868. Сръ. също така: Проф. Б. Пеневъ — Пжтнитѣ бележки на Богорова. Извѣстия на Нар. етнограф. музей, год. VI (1926), кн. 1—4, стр. 48—58.

такива описания не съществуватъ, за тия отъ XIX в. не можемъ да се пожеламъ.

Отъ изследвачитѣ на Балканския полуостровъ, които сж работили презъ епохата преди XIX в., най-голѣми заслуги има италианскитѣ благородникъ графъ Марсигли. Въ края на XVII в. и първитѣ години на XVIII в. той успѣва да направи много пътувания изъ полуострова като дипломатъ, воененъ или частно лице. Отъ съчиненията, които е написалъ, най-голѣмо значение за насъ има книгата му на латински езикъ за Дунава, въ която сж описани самата рѣка и крайбрѣжията ѝ въ географско, природонаучно и археологическо отношение¹⁾. Материалитѣ, които се даватъ за тогавашнитѣ селища и населението имъ, сж малко, тъй като той е обръщаль по-голѣмо внимание върху останкитѣ отъ селища, крепости и пр. Той отбелязва и такива развалини, далечъ отъ Дунава, за които е ималъ сведения, като Траяновата порта, между Ихтиманъ и Вѣтрень, Градището при Габрово и пр.

Отъ другитѣ изследвачи ще отбележимъ френския лѣкаръ Франсоа Пуквилъ, който въ дветѣ си съчинения засѣга главно южната и югозападна часть на полуострова²⁾. Въ тѣхъ могатъ да се намѣрятъ доста сведения и за македонски и тракийски селища.

Следъ Руско-турската война отъ 1829 г., т. е. следъ тридесеттѣхъ години на миналия вѣкъ, започва по-подробно изучване на Европейска Турция, часть отъ която сж съставяли и българскитѣ земи, тъй като по това време се установява въ нея сравнително по-голѣмъ редъ и спокойствие. Проучванията сж били насочени главно въ природонаучно отношение, но наредъ съ природоизпитателитѣ, които малко или повече сж обръщали внимание и върху населенията и селищата, сж пътували и изследвачи отъ хуманитарнитѣ науки, които сж оставили редица бележки за тогавашното състояние на нѣкои селища.

Естествено ние нѣмаме нито възможность, нито мѣсто, за да се спремъ на всички тия съчинения. Достатъчно е любознателниятъ читателъ да има предъ видъ извънредно ценнитѣ библиографски трудове на неуморимия д-ръ Никола Миховъ, за да може да добие представа за обширността

¹⁾ Marsigli — Danubius. Amsterodami 1726. Френски преводъ: Comte de Marsigli — Description de Danube, A la Haye, 1748 (7 тома).

²⁾ F. Ch. Pouqueville — Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie, Paris 1805 (3 тома).

F. Ch. Pouqueville — Voyage de la Grèce, Paris 1820—1825 (5 тома).

на тая задача¹⁾). Миховъ подрежда книгитѣ си като библиографъ, т. е. той дава въ тѣхъ всичко, независимо отъ това дали е първоизточникъ или заемка, дали има по-голяма или по-малка цена. Ако отъ гледище на важностъ пресѣемъ библиографскитѣ му трудове, обемътъ имъ би се намалилъ много стойността имъ ни най-малко. Тѣхното значение като прѣкъ или косвенъ източникъ за проучване на селищата не е грамадно. Всѣка книга е снабдена съ обширенъ показалецъ. Въ нѣкои отъ тѣхъ се даватъ подробни извадки отъ отбѣляванитѣ съчинения. Ние си позволяваме да обърнемъ внимание на всички, които се занимаватъ съ поселищни проучвания, а недостатъчно познаватъ дѣлото на Михова — единъ ственъ у насъ наученъ работникъ отъ тоя родъ.

И източниците отъ XIX вѣкъ, както е случаятъ и съ другитѣ епохи, сж съ най-различно значение. При едни имамъ доста подробни описания, а при други нужднитѣ ни податки трѣбва да търсимъ всрѣдъ най-различни сведения, които авторътъ е събиралъ въ зависимостъ отъ по-специалнитѣ си интереси. Много съвременна, съ доста подробнитѣ си описания е книгата Бележки върху градоветѣ разположени отъ татѣкъ Балкана, отъ руския генералъ-щабенъ полковникъ Г. Енехолмъ²⁾. Тя засѣга 23 града, разположени въ Югоизточна България и Източна Тракия. Отъ нея ние добивамъ представа за състоянието имъ презъ 1829 г., т. е. преди 10 години. Поради значението на тия описания, тая частъ, която засѣга градоветѣ влизащи въ границитѣ на днешна България е дадена въ преводъ въ настоящата книга.

Челното мѣсто между изследвачитѣ на Балканския полуостровъ презъ XIX в. се заема отъ голѣмия ученъ Дамьанъ Буе, лѣкаръ по образование, но геологъ по научна дейностъ. Той произхожда отъ француско семейство, обаче прекарва по-голямата частъ отъ живота си въ Виена, гдето почина въ края на 1881 г. на 88 годишна възраст. Лѣтнитѣ месеци на 1836—1839 г. Буе посвещава на обиколка изъ полуострова. Презъ 1840 г. излиза знаменитото му четиритомно

¹⁾ Д-ръ Никола В. Миховъ — Населението на Турция и България презъ XVIII и XIX в. Библиографски издирвания съ статистически и етнографски данни. Томъ I, 1915 г. (Сб. Б. Ак. Н. кн. IV); т. II, 1924 г. т. III, 1929; т. IV, 1935.

Д-ръ Н. В. Миховъ — Библиографски източници за историята на Турция и България, кн. I, 1914; кн. II, 1924; кн. III, 1928; кн. IV, 1934.

D-r N. Mikhoff—La Bulgarie et son peuple d'après les témoignages étrangers. I. Extraits des publications françaises. III éd. Lausanne 1918.

D-r N. Mikhoff — Bulgarien und die Bulgaren im Urteil des Auslandes. II. Werke in Deutscher Sprache. Sofia 1929.

D-r N. V. Michoff — Bibliographie des articles des périodiques allemands, anglais, français et italiens sur la Turquie et la Bulgarie, Sofia 1931.

²⁾ Notice sur les villes situées au-delà des Balkans, occupées par les Troupes Russes pendant la glorieuse campagne de 1829. Par le Colonel d'Etat-Major Eneholm. Imprimé par ordre suprême. St. Pétersbourg, 1830.

томно съчинение върху Европейска Турция¹⁾. Въ него той дава кратки сведения само за нѣкои градове-крепости, като Видинъ, Варна, Шуменъ, Силистра и пр. Малко по-подробни известия, нѣгде дори кратки закржглени описания на селища, той е помѣстилъ въ второто си голѣмо съчинение, въ което описва пѣтищата, по които е миналъ, съ селата и градоветѣ, както и околноститѣ имъ²⁾.

Следъ пѣтуванията на Ами Буе редицата на чуждитѣ изследвачи на Балканския полуостровъ, респективно на нашитѣ земи, се сгъстява значително. Почти всѣка година започватъ да излизатъ съчинения, отъ които могатъ да се почерпятъ сведения за не малко разни наши селища. Между тия изследвачи ще посочимъ нѣмцитѣ: А. Гризебахъ (ботаникъ), Х. фонъ Молтке (известенъ по-късно като фелд-маршалъ), Х. Бартъ (африкански изследовател), Е. Рокщро (ентомологъ); французитѣ: А. Викенелъ (геологъ), А. Бланки (икономистъ), Г. Лежанъ (африкански изследовател), К. Аларъ (лѣкаръ); австрийцитѣ: Карлъ Саксъ (дипломатъ), Ф. фонъ Хохщетеръ (геологъ), Францъ Тоула (геологъ); руситѣ: Монахъ Партений, Викторъ Григоровичъ (славистъ); отъ англичанитѣ; генералъ Иохмусъ и госпожитѣ Макензи и Ирби.¹⁾

Особено мѣсто трѣбва да се отдѣли обаче за австрийския изследвачъ Феликсъ Каницъ, родомъ отъ Буда-Пеща. Той изхожда въ извънредно гъста мрежа цѣлата областъ между Тимокъ, Черно море и Дунава, като на югъ засѣга Пиротско, Софийско и останалитѣ подбалкански котловини. Понеже по научни интереси Каницъ е билъ археологъ и етнографъ, а по наклонности и художникъ, той ни е оставилъ богато изобразени съчинения и ценна сбирка отъ картини отъ тогавашна България, сега принадлежаща на Българската академия на наукитѣ. Извънъ нѣколкото малки работи, той е написалъ и единъ обемистъ трудъ — Дунавска България и Балканътъ — най-голѣмото съчинение върху България, излѣзло подъ ржката на чужденецъ¹⁾. Каницъ е пѣтувалъ по-разни времена презъ годинитѣ 1860—1879, затова въ него той дава отлична картина на тогавашното положение

¹⁾ Ami Boué — La Turquie d'Europe, t. I—IV. Paris, 1840.

²⁾ Ami Boué — Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. Vienne 1854, t. I—II.

¹⁾ Подробности за трудоветѣ на всички изброени учени могатъ да се намѣрятъ при К. Иречекъ — Географическото изучение на България. Период. списание, кн. I. (1882), Сръдецъ, стр. 73—115, и при А. Иширковъ — Географско изучване на Царство България, Училищенъ прегледъ год. XXIX (1930), кн. 8. стр. 1153—1168.

¹⁾ F. Kanitz — Donau-Bulgarien und der Balkan. II. изд., Leipzig 1882, 3 тома. Първото издание е излѣзло презъ 1875 — 79 г. На български е преведенъ само първиятъ томъ: Ф. Каницъ — Дунавска България и Балканътъ. София. 1932 г. Томъ I.

на тия наши земи. Описва ни физиономията на селищата наредъ съ старинитѣ и по-важнитѣ имъ постройки, поминъта на населението, социалното и политическото му положение и пр. Въ подробенъ географски, етнографски и вещественъ указателъ, приложенъ въ края на третия томъ, сж дадени имената, които се срѣшатъ въ книгата. Тоя трудъ е извършено редно цененъ източникъ, който всѣки изследвачъ на селищата въ Северна България, трѣбва добре да познава.

Съ Феликъ Каница, който е работилъ главно въ предсвободителната епоха, но е видѣлъ и първитѣ стѣпки на младото Българско княжество, които описва въ второто издание на знаменитото си съчинение, се приключва една важна глава отъ историята на поселищнитѣ проучвания въ България.

Освобождението ни, освенъ че премахва политическото подтиснителство, но създава и богати възможности за културно и стопанско развитие. Поселищнитѣ проучвания слагатъ сега на солидна основа, защото въ изданията на рѣко-нитѣ министерства начеватъ да се даватъ системно сведения за поминъка, пѣтищата, населението и пр. Дирекцията на статистиката се заема съ периодични преброявания, като постепенно разширява обхвата имъ. Отъ друга страна Военниятъ картографски институтъ (сега наричанъ Държавенъ географски институтъ), почва да издава карти, въз основа на рускитѣ топографски снимки, съ което ние за първи път можехме да видимъ означени всичкитѣ си селища.

Цѣло щастие за българската история и география е, че въ тоя началенъ периодъ въ България работи въ продължение на 4 години единъ отлично школуванъ ученъ, съ всестранни интереси, чиято дейность се отразява и върху поселищнитѣ проучвания. Това е добре известниятъ чехски професоръ д-ръ Константинъ Иречекъ. Освенъ споменатото по-горе упжтване за събиране на географски и археологически материали, той написва и много статии на български главно въ Периодическото списание, въ които изобилствуватъ историко-географски податки за нашитѣ селища. Въ основата на всички изучавания и на наличната тогава книжнина, той обнародва две книги: на чехски—*Cesty po Bulharsku* (Пѣтувания по България), Прага 1888 г., и на нѣмски—*Das Fürstenthum Bulgarien* (Княжество България), Виена, 1891. Тѣ съ известни добавки и преправки, се издаватъ на български езикъ презъ 1899 г. въ обемисто двутомно съчинение, под надсловъ Княжество България.¹⁾

¹⁾ Точното му заглавие гласи: Княжество България. Неговата повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и най-вѣйша история: отъ Конст. Иречекъ, професоръ въ Виенския университетъ. Въ две части: Часть I. Българска държава (Преведенъ отъ нѣмски Ек. Каравелова), часть II. Пѣтувания по България (Преведе отъ чешки Ст. Аргировъ), Пловдивъ. Издание и печатъ Хр. Дановъ, Пловдивъ 1899.

Ако и почти четиридесет години да сж се минали отъ
тогава, то си остава настоленъ трудъ за поселищнитъ проуч-
вания, отъ които трѣбва да се почне, било вдълбочавайки
назадъ въ миналото, било проследявайки промѣнитъ ста-
дали отъ тогава насамъ. Многобройнитъ изучавания, които
последваха, поправиха или допълниха много негови страни,
и до сега нѣмаме другъ трудъ, който да разглежда
историко-географско отношение толкова много селища.¹⁾
Между редицата наши книжовници отъ първитъ години
свободна България, ще се спремъ само на нѣколко имена.²⁾
Петко Р. Славейковъ десетилѣтия подъ редъ е съ-
биралъ материали за описанието на българскитъ земи, като
мислилъ да ги издаде въ нарочитъ географски речникъ.
Почти всичко събрано изгаря обаче при опожаряването на
Тара-Загора по време на Освободителната война. Отъ обна-
вудвания откъслекъ отъ тѣхъ се вижда, че този речникъ
е обхващалъ само селища, като нѣкъде сж описвани и
колноститъ имъ.³⁾ Трѣбва искрено да съжаляваме за тая
губа, защото дѣдо Славейковъ е слагалъ въ него и много
друго, видѣно или научно отъ стари люде, което сега не
може да се възстанови. Той е писалъ следъ Освобождението
и тая за Пловдивъ, въ излизащото тамъ списание Наука
(1882 год.).

Най-деятелниятъ и плодовитъ изследвачъ на българскитъ
селища презъ XIX в. е Василъ Кънчовъ. Училъ химия
въ Русия и Германия, той следъ като се завръща въ Бъл-
гария, последва наклонноститъ си и се отдава на книжовенъ
трудъ. Подъ влияние на Маринъ Дринова у него се събужда
още интересъ къмъ етнографски и историко-географски
въпроси. Широко поле за научна и народополезна работа той
намира при престояването си въ Македония, като учителъ и
директоръ на Солунската българска мъжка гимназия и като
главенъ инспекторъ на екзархийскитъ училища. Ако и отру-
панъ съ задължения, той намира време да пише. Подъ неумори-
тото му перо сж излѣзли повече отъ 180 белетристични,
публистични и научни трудове за около 13 годишенъ периодъ.
Кънчовъ загива трагично на 40 годишна възраст презъ
1902 г., като министъръ на народната просвѣта, убитъ отъ
единъ уволненъ психопатъ-учителъ.

Отъ трудоветъ му, които прѣко засѣгатъ разни селища,
ще споменемъ: Описание на Киречъ-Къой; Прѣспа и Охрид-

¹⁾ За Иречка и дѣлото му вж. статията на В. Н. Златарски
въ Период. сп., кн. 66 (1910 г.).

²⁾ Интересувашитъ се могатъ да намѣрятъ почти всички трудове
излѣзли до 1935 г. въ посочената вече книга на В. Миковъ — Извори
на историята и географията на нашитъ градове и села.

³⁾ Срв. Славейковиятъ български географически
речникъ. Сбор. за народ. умотворения, кн. 15 (1898 г.), стр. 282—298.

ско. Пътни бележки; Сегашното и недавна минало на градил Велесъ; Тетовско; Кичево и Пречиста; Пътуване по долините на Струма, Места и Бръгалница; Градъ Охридъ; Нколко исторически бележки за село Сливени; Градъ Крушево; Градъ Драма и околността му; Градъ Скопие (две студии); Станимака и Бачковскиятъ мѣнастиръ: Бележки за основането на Казанлъкъ и Карлово; Хасково и Узунджово и др.

Между рано заработилитъ въ полето на поселищните проучвания е и Стою Н. Шишковъ, който тая година напуска въ напреднала вече възраст. Въ повече отъ петдесетъ годишната си книжно-научна дейность, той се е занемавалъ главно съ населението и селищата въ Родопитъ, гдето се намира и родното му село Устово, съ Бѣломорието и съ градъ Пловдивъ, въ който прекарва голѣма частъ отъ живота си²⁾.

*

Съ последнитъ години на миналото столѣтие се свършва първия или началния периодъ на проучванията на българскитъ селища. Характерно за него е обстоятелството, че тѣ изучвания сж правени, съ малки изключения, отъ люде, които не сж имали специална научна школовка. Поради това трудоветъ имъ страдатъ отъ гледище на методичность, на правилна подредба и, което е не по-маловажно, въ тѣхъ не сж спазвани границитъ между научнитъ дисциплини, които иматъ за предметъ селищата и населението. Презъ този начален периодъ историческитъ, географскитъ, етнографскитъ, езиковитъ и други материали обикновено се преплитатъ едни съ други. По тѣзи причини, въ досегашната частъ на статията си, ние разглеждаме еднакво, както поселищно-историческитъ така и поселищно-географскитъ описания. Отлика между тѣхъ почва да се прави, следъ като географията, като самостоятелна научна дисциплина, се застъпва съ свой професоръ въ нашия Университетъ. Това става презъ 1898 г., когато д-ръ Анастасъ Ишишковъ бива назначенъ за редовен доцентъ. Съ него почва вториятъ периодъ въ поселищните проучвания, презъ който географията въвежда нови за България научни методи за цѣлостно проучване на селищата. Ето защо, въ последващитъ редове ние ще се спремъ само на тия отъ многобройнитъ трудове върху нашитъ градове села, особено много зачестили презъ последнитъ две десетилѣтия.

¹⁾ Книгописни податки за тия трудове, както и животописни сведения за автора имъ, могатъ да се намѣрятъ въ статията на В. Дяковичъ — Василь Кжнчовъ. Биографически бележки. Трудове на Природо-изп. д-во. кн. II (1904), стр. 1—31, и въ книгата на Боянъ Семеновъ — Василь Кжнчовъ. Биография. Вратца 1927.

²⁾ Подробности за трудоветъ му могатъ да се видятъ въ статията, която А. Сп. Разбойниковъ обнародва въ тая книга на Архива по случай смъртта му, както и въ юбилейния му сборникъ.

радилътния, които наистина представят поселищно-географски проучвания.

Научното дѣло на проф. Иширкова се състои главно въ трудове изъ антропогеографията, и то схващана въ най-широкия ѝ обхватъ. Работилъ презъ бурни години, презъ които българскиятъ народъ се стремѣше къмъ народностно обединение, той е отдѣлилъ сравнително най-много време за политико-географски съчинения, въ които научно обосновава законнитѣ български домогвания. Следъ тѣхъ, второто мѣсто заема отъ поселищно-географскитѣ му трудове. Повече отъ 40 статии и книги той е посветилъ на селищата въ българскитѣ земи или на общи поселищни въпроси. Отъ неговитѣ му книги ще отбележимъ: Градъ Солунъ (1911 г.), Градъ София презъ XVII вѣкъ (1912 г.), Охридско езеро и градъ Охридъ (1915 г.), Градъ Зрания и Вранско (1918 г.). Измежду статиитѣ му, печатани въ различни списания и сборници, най-важнитѣ сж: Градъ Варна (1904 г.), Бележки за пѣтя Русе — Варна въ XVIII в. и за главнитѣ селища край него (1907 г.), Пловдивъ и Родоба (1921 г.), Градъ Елена (1925 г.), Градъ Копривщица (1926 г.), Градъ Шуменъ (1927 г.), Градъ София (1928 г.), Село Галата (1932 г.) и др. Последнитѣ му статии отъ поселищно-географско естество се отнасятъ до родния му градъ Ловечъ. Тѣ сж печатани въ сборника „Ловечъ и Ловчанско“, първитѣ четири книги на който сж излѣзли подъ негова редакция¹⁾.

Поселищногеографскитѣ изучавания на Иширкова сж до известна степенъ синтезираши трудове, тъй като тѣ почиватъ преди всичко на обнародвани вече материали. Тѣмко въ това отношение Иширковъ проявява голѣмо майсторство. На 20—30 страници той успѣва да даде сбито и методично добре разработено съчинение, отъ което се добива закръглена представа за разглежданото селище.

По-особено мѣсто се заема отъ книгата му Градъ София презъ XVII вѣкъ. Тя представя историко-географско описание на столицата ни (положение, име, топография и физиономия, население, индустрия и търговия и пр.), направено въз основа на старитѣ пѣтеписи, на материали отъ турскитѣ архиви и на спомени отъ стари люде. Този единственъ по рода си трудъ у насъ нагледно показва, какъ умело може да се възстанови картината на живота на единъ градъ въ миналото.

¹⁾ За живота, научната и общественa дейность на Иширкова, вж. статиитѣ на Г. Гунчевъ и Ив. Батаклиевъ въ Изв. бѣлг. геогр. д-во, кн. IV (1936) София, 1937 г. стр. I—XVI. Пълень книгописъ на трудоветѣ е печатанъ въ юбилейния му сборникъ, излѣзълъ като кн. I отъ Известията на Българското географско дружество.

Вториятъ професоръ по география въ нашия Университетъ Жеко Радевъ († 1934) не е обнародвалъ поселищно-географски трудове. Той се е занимавалъ, съ незначителни изключения, само съ физикогеографски въпроси, област, която Иширковъ много малко е работилъ.

Между ученицитѣ на Иширкова рано се залавя нѣкъси поселищно-географски проучвания Йорданъ Захариевъ. Отъ него е обемистия трудъ върху Кюстендилско-Върнакранско Краище, излъзълъ презъ 1918 г., но готовъ за печатъ онагдето преди Европейската война, следъ това — Упжтване на антропогеографски проучвания и Село Слокотиница. Тия три негови съчинения ние вече имаме случило да споменемъ. Освенъ тѣхъ презъ 1935 г. Захариевъ обнародва новъ голѣмъ трудъ върху покрайнината Каменница и върнамаираща се западно отъ Кюстендилъ, до самата българско-югославянска граница¹). Въ настоящата книжка на Архива на той помѣства статия върху Кюстендилъ. Захариевъ скоро после сложи подъ печатъ обширна историко-географска студия върху Чипровци. Той е събралъ, сжщо така, много материали за проучване на селищата въ Кюстендилското поле и въ Пиянецъ, известната покрайнина на югъ отъ Кюстендилъ, значителна частъ отъ която сега се намира на границитѣ на днешна Югославия. Тази непрекъсната научна дейностъ на Захариева, който не отдавна се пенсионира, се отличенъ примѣръ за последване отъ нашитѣ учители по география. Труדותъ му изобилствуватъ съ подробни сведения, резултатъ на дълбока наблюдателностъ и на похватъ за разпитване.

Ранозагиналиятъ доцентъ по география д-ръ Крум Дрончиловъ († 1925 г.), антропологъ и географъ по образование, не можа да даде това, което се очакваше отъ него. Той остави едно добро проучване на покрайнината Бурелито, което вече отбелязахме въ по-преднитѣ редове, и нѣколко антроположки трудове.

Отъ сегашнитѣ преподаватели по география въ Университета, най-много поселищно-географски работи е далъ проф. Ив. Батаклиевъ. Първа по редъ е книгата за родния градъ Татаръ Пазарджикъ (1923 г.), която представлява историко-географска монография на едно селище. Следъ нѣкой той обнародва антропогеографски изучвания на Село Сестримо и на Градъ Банско.²)

¹) Йор. Захариевъ. Каменница. Географско-етнографско изучване. Сбор. нар. умотв., кн. LX, 1935.

²) Ив. Батаклиевъ. Село Сестримо, сп. Естествознание и география, кн. 7 и 8, год. X, (1926).

— Градъ Банско. Антропогеографски изучвания. Год. Соф. ун-та Истор.-филол. фак., кн. XXV 5. София, 1929.

През 1930 г. Батаклиевъ напечата студията си върху Чепино.¹⁾ Тя представя географско проучване на покрайнина, при което е дадено еднакво място на физико-географският и антропогеографският отношения. По тази причина въ нея няма навлизане въ подробности, когато се разглеждат селищата, което е така необходимо при поселищните проучвания. Въ другитъ си областно-географски работи Батаклиевъ засъга онакратко сжщо и селищата²⁾. Отъ гледище на методичността най-добри отъ поселищно-географският му трудове сж Сестримо и Банско. Тъ могатъ да служатъ като образци при изучаване на село или градъ.

Още по-голъмъ привесъ има физико-географската частъ въ работата на Д. Ярановъ, сега ред. доцентъ по физическа география при Университета, върху Разлогъ³⁾. Въ нея селищата не сж разгледани поединно, съ което ще може да се въско едно да имаме закржглена представа, а само въ общия дълъ засъгащъ антропогеографският отношения. Освенъ това, тоя трудъ е изпълненъ съ много обобщителенъ материалъ, съ което читателътъ се затруднява да спре вниманието си изключително върху разглежданата областъ.

Пишациятъ тия редове е проучилъ въ поселищно-географско отношение покрайнината Вакарелъ, състояща се отъ 20 селища⁴⁾.

Измежду другитъ български географи поселищно-географски трудове сж обнародвали А. Сп. Разбойниковъ върху Созополъ и Свиленградъ⁵⁾, Р. Тодоровъ за градъ Трънъ (1931 г.) В. Мариновъ за покрайнината Герлово (1936 г.) и Ст. Марковъ за Градъ Бъла (1937 г.).

Въ тоя прегледъ ние имаме предъ видъ само селищата или покрайнинитъ върху които сж напечатани поселищно-географски работи. Не споменуваме трудоветъ съ по-общъ антропогеографски характеръ, които не сж малко въ нашата книжнина. За нъкои отъ тѣхъ ще стане дума въ втората частъ на статията ни.

1) Ив. Батаклиевъ. Чепино. Специално-географски проучвания. Год. Соф. у-тъ, Истор.-фил. фак., кн. XXVI 1. София 1930.

2) Ив. Батаклиевъ. Нашиятъ черноморски бръгъ. Географски прегледъ. Български народенъ сговоръ. Общодостъпни беседи № 4. Варна 1932.

— Долината на р. Арда. Изв. бълг. геогр. д-во, кн. II (1934), София, 1935, стр. 150—215.

— Нашиятъ дунавски бръгъ. Изв. Бълг. географ. д-во, кн. III (1935), София, 1936, стр. 245—274.

3) Д. Ярановъ. Разлогъ. Областно географско проучване. Сп. Македонски прегледъ, год. VIII, кн. 2, 3, 4. София 1933.

4) Г. Гунчевъ. Вакарелъ. Антропогеографски проучвания. Год. Соф. у-тъ, Истор.-фил. фак. кн. XXIX 8, стр. 1—191.

5) А. Сп. Разбойниковъ. Градъ Созополъ и лѣтуването на Пловдивската детска колония. Пловдивъ 1927.

— Свиленградъ. Произходъ на селището и строежа на жилищата му. Тракийски сборникъ, кн. III, София 1932.

За да завършимъ разглеждането на географскитѣ изследвания на нашитѣ селища, ще трѣбва да отбележимъ и тѣ доветѣ на чужденцитѣ. Ще сторимъ това, за сега, за тия отѣхъ, които сж посветени на селища, влизащи въ граници на днешна България. Тѣзи чужди трудове, презъ втория научния периодъ на поселищно-географскитѣ изследвания в България, сж малко на брой въ сравнение съ съчиненията на чужденцитѣ отъ първия периодъ. Между тѣхъ ще споменемъ книгитѣ на г-ца Jmgard Pohl, W. Stubenrauch, H. Wilhelmy, J. F. Gellert и статията на J. Kayser¹⁾. Беда навлизаме въ подробности, тъй като това не е въ задачата ни, трѣбва да отбележимъ, че изобщо антропогеографскитѣ, и то специално поселищно-географскитѣ трудове мж се подаватъ на чужденци. Наблюдателностъ не имъ липсва, но като дойдатъ до тълкуване на разнитѣ податки, събра отъ книги или чрезъ разпитване, тѣ често трѣгватъ въ погрѣшни пжтища. Трудоветѣ имъ отъ методично гледище сж чудесно подредени и въ това отношение преди всичкото бихме ги препорѣчали, но въ отдѣлнитѣ глави или параграфи често има недостатъчно материалъ или пъкъ лошо разбира ни и предадени нѣща.

* * *

Следъ бѣглия погледъ на направеното до сега за изучаване на нашитѣ селища, пристѣпваме къмъ втората частъ на статията ни, да очертаемъ близкитѣ задачи на поселищно-географскитѣ изследвания у насъ, за което ще ратува и настоящето издание. Безспорно, това е тежка работа, защото отъ малко сж трудоветѣ, които могатъ да ни дадатъ по-обиленъ сравнително материалъ, за да се разгледа въ дълбочина единъ така сложенъ въпросъ. Ние ще се опитаме да набележимъ нѣкои по-важни положения, както ги схващаме въз основа на съществуващата книжнина и на личнитѣ ни наблюдения и изследвания. Нѣмаме намѣрение да даваме упжтвания за поселищни проучвания; желяемъ да привлѣчемъ внимание преди всичко на школуванитѣ изследвачи, върху нѣкои отъ пжквачи на по-преденъ планъ сжществени въпроси.

Проучването на нашитѣ селища, особено на селата колибитѣ, е наложително да става по заселени поселищни области. Това сж така нареченитѣ въ нашата географска книжнина покрайнини. Една покрайнина представлява др

¹⁾ J. Pohl — Beiträge zur Landes- und Volkskunde des Jantlgebietes in Bulgarien. 1932.

W. Stubenrauch — Kulturgeographie des Deli-Orman. Stuttgart 1910.

H. Wilhelmy — Hohbulgarien. I. Die ländlichen Siedlungen und bäurliche Wirtschaft. Kiel 1935. II. Sofia, Kiel 1936.

J. F. Gellert — Mittelbulgarien. Berlin 1937.

J. Kayser — Varna. Annales de géographie XXXI (1922).

жинка отъ села, която поради физикогеографски, антропогеографски или исторически причини се чувствува като едно цяло, изразяващо се чрезъ нарочито име. Покрайнинитъ сж особено характерни за накжсанитъ земи, затова и тѣ сж най-много въ планиниститъ области. Броятъ имъ въ България, както може да се види отъ дадената на стр. 33 картена скица, не е малкъ¹⁾.

Една покрайнина обхваща известенъ брой селища съ землищата имъ и има опредѣлени антропогеографски граници, които се знаятъ добре отъ мѣстното население. Тѣзи граници, обаче, въ течението на времето се подлагатъ на различни промѣни, причинитъ за което трѣбва да се търсятъ. Границитъ на Дели-Ормана презъ XVI в. сж били между Силистра и Шуменъ, като последниятъ градъ се е броялъ въ него. Сега тѣ сж по-стѣснени²⁾. Разширение на обхвата на покрайнина имаме при Мраката (Радомирско). Отдѣлни части на една покрайнина могатъ да се обособятъ въ по-малки покрайнини, съ собствено име, пазейки обаче и името на голѣмата покрайнина. Типиченъ е случая съ Султанъ-ери, покрайнина по срѣдното течение на р. Арда, въ границитъ на която сж обособени краищата Кърджали, Джабелъ и Сейдлеръ.

Извънъ антропогеографскиятъ, една покрайнина може да има и физикогеографски граници. Когато тия два вида граници се покриватъ, имаме органически добре обособена покрайнина (Елията). Много често обаче антропогеографскиятъ граници надскачатъ природнитъ рамки на покрайнината (Гьопса, Разлогъ).

Всѣка покрайнина се намира въ по-голѣма природна и културна област, съ отдѣлнитъ части на която тя имѣ много общо. Това налага сравнения съ околнитъ проучени селища или покрайнини, за да се избѣгне обширното повторяне на вече описани нѣща.

Отъ голѣмо значение е да се знае сжщо така и административната и епархиална принадлежностъ на покрайнинитъ въ миналото и понастоящемъ. Добре обособенитъ измежду тѣхъ сж образували една административна единица. Типиченъ примѣръ въ това отношение е Разлогъ. Той обхваща сега изцѣло Разложка околия. Други покрайнини сж раздѣлени между повече околии (Дели-Орманъ,

¹⁾ Въ нея сж отбелязани всички покрайнини, които сж ни станали известни отъ книжовни източници или отъ пѣтуванията ни. Вѣроятнo е, да има покрайнини, които сж ни отбѣгнали. Ще бждемъ особено благодарни, ако това ни бжде съобщено.

²⁾ Не толкова, обаче, колкото ги дава В. Мариновъ. (Срв. Изв. Бѣлг. географ. д-во, кн. I, стр. 226 и сл.). Северната и западната граници, както сме имали случай да провѣримъ, не сж очертани точно. Градъ Разградъ, на примѣръ, и сега спада въ Дели-Ормана.

Тузлука, Султанъ-ери). Отъ проучванията на административнитѣ граници могатъ да проличатъ тежненіята на една крайнина къмъ едно или друго стопанско сръдище. Тия тежненія, съ промѣната на политико-стопанската структура държавата, сжщо се подлагатъ на промѣни.

И въ предѣлитѣ на самитѣ покрайнини трѣбва да се спремѣ на различнитѣ граници. Преди всичко наложително добре да се очертаятъ землищата на селищата. Отъ тѣхъ лѣмината и формата на едно землище можемъ да направимъ важни заключения. Въ областъ съ села основани презъ различни времена, по-новитѣ иматъ обикновено по-малки землища¹⁾. Формата на землището може да ни подсказже отъ друга страна, че то се е увеличило отъ присъединяване на земята на едно или повече изчезнали села или, както по-често е случая, увеличаването е станало за смѣтка на околнитѣ пустѣещи земи. Проучването на землищата може да ни просвѣти въ много отношения. При него трѣбва да се разпитва особено предпазливо, защото още не сж уредени всичките спорове за междуселскитѣ синори, съ които въ миналото много често се разправяха нашитѣ сждилища. Голѣмитѣ землища сж преди всичко причина за голѣмото нарастване на нѣкои села. Най-многолюдното наше село Кнежа (11,88 жители презъ 1934 г.) има огромно землище.

Преди да навлѣземъ въ разглеждането на антропогеографскитѣ отношения, ние трѣбва да познаваме природната сръда, всрѣдъ която се е развилъ живота на покрайнината. Споредъ нуждитѣ и възможноститѣ си, човѣкъ се е стремилъ да я измѣня, но и тя не е оставала длъжна. Тежкитѣ ѝ отпечатѣкъ личи преди всичко върху стопанскитѣ му дейности, а следъ това върху мѣстоположението на селищата, начина, по който тѣ сж изградени и пр.

При изследването на една покрайнина, физикогеографскитѣ проучвания иматъ за целъ да очертаятъ така природната сръда, че при описване на чисто антропогеографскитѣ отношения добре да проличи връзката между човѣка и земята и взаимодействията, които тѣ си оказватъ. Всичко отъ мъртвата природа следователно, което нѣма нѣкакъв допиръ съ човѣка, излиза извънъ предѣлитѣ на така поставената задача. Особено значение тука има морфологията, по-специално морфографията. Въ досега излѣзлитѣ у насъ проучвания на покрайнини сж взети предвидъ, где по-малко, где повече, физикогеографскитѣ отношения.

Въ връзка съ тѣхъ бихме желали да обърнемъ внимание върху по-грижливо изследване на почвата. За тази

¹⁾ Такъвъ е случаятъ напримѣръ при Копривница. Срв. А. Иширковъ — Градъ Копривница. Юбилеенъ сборникъ по миналото на Копривница. София, 1926.

цель отъ полза могатъ да бждатъ не само почвоведскитѣ изучвания, доколкото ги има, но и мѣстнитѣ люде, които добре познаватъ така нареченитѣ почвени категории, построени на доходността, която дава всѣки кжсъ земя. Едни почви се отдаватъ веднага и лесно на доходно разработване, тѣ сж благоприятни за заселване, други ставатъ годни следъ като се направятъ редица подобрения. Тѣзи нагледъ обикновени нѣща сж отъ голѣмо значение за развитието на селищата. Полѣмето, една гжсто населена покрайнина, се изхранва преди всичко отъ не много обширното долинно равнище отъ дветѣ страни на р. Ломъ.

Една почвена карта, въ която сж нанесени не само почвенитѣ видове, но и плодородността имъ, може да има голѣмо значение за обяснене гжстотата на населението въ дадена областъ.

Изучавайки различния дѣбивъ отъ почвитѣ, ние стигаме до най-важната задача на физическата антропогеография, а именно да установимъ до каква граница би могло да се подобри добива на храни въ опредѣлена областъ, за да изхрани колкото е възможно най-много люде¹⁾. Дойде ли обаче до това положение, тя е достигнала своя, така нареченъ отъ А. Пенкъ, максималенъ *Volkskapazität*, т. е. най-голѣмия брой население, което би могло да преживѣе отъ собствения ѣ добивъ на храни²⁾.

Най-важната задача при възстановяването на миналитѣ поселищни отношения е да се докаже, отъ кога започва сегашниятъ поселищенъ периодъ, т. е. кога сегашното население е дошло въ тая покрайнина. Въ странитѣ, развивали се при нормални условия, този въпросъ е поставенъ по просто, защото тамъ, съ малки изключения, има приемственостъ между нѣкога дошлото и сегашното население. Не стоятъ обаче така работитѣ у насъ. Населението въ българскитѣ земи многократно се е разселвало, както презъ първото и второто българско царство, така и презъ турското владичество. Цѣли области сж замѣняли старото си население съ ново, българско или другородско. Безспорно причинитѣ трѣбва да търсимъ преди всичко въ нестихващитѣ войни и вжтрешни размирици, които сж опустошавали страната ни, особено презъ турско време. Наредъ съ това при много случаи държавната власть е разгонвала или денационализираща българското население, като го е замѣствала съ

¹⁾ A Penck — Das Hauptproblem der physischen Anthropogeographie. Sonderber. d. Preuss. Akad. d. Wiss., Phys.—math. Kl. Berlin 1924.

²⁾ Въ статията си — Преселнически движения, популационенъ капацитетъ и коефициентъ на населението (Стопанска мисль, год. III, 1933 кн. I), Д. Ярановъ превежда *Volkskapazität* съ популационенъ капацитетъ, една несполучлива замѣна на нѣмска съ побългарена френска дума.

свое. Почти навсѣкжде въ границитѣ на днешна България гдето има по-обширни и равни земи, турското население замѣстило българското. Въ Североизточна България, какъ изследванията на Милетича доказаха това, старото българско население — полянци тѣ, е на много мѣста напълно изчезнало¹⁾ Грамадната частъ отъ българското население там се състои отъ преселници балканци и тракийци, дошли от последнитѣ 2-3 вѣка насамъ.

Тракийската низина, скоро следъ завоюването на България, се заселва съ турци така гъсто, че отъ 132 селища въ Хасковска и Харманлийска околия, Кжнчовъ посочва само 4, които сж имали български имена преди Освобождението. Отъ XVI в. насамъ обаче българитѣ започватъ наново да свръщатъ въ тия мѣста. Чуждитѣ пжтешественици отъ XV и XVIII вѣкъ, съобщаватъ, че земитѣ около Марица се работятъ отъ трудолюбивото българско население²⁾.

Изучванията на Йорданъ Захариева въ Кюстендилскот краище и Каменица показватъ, че преди 250—300 години дълго време тия покрайнини сж били пусти. Сегашното им население е дошло следъ това³⁾.

Тия нѣколко примѣра, избрани измежду многото, които биха могли да се приведатъ, показватъ значението на този въпросъ.

Пжтищата, по които може да се стигне до началото на сегашния поселищенъ периодъ, сж разностранни. За скоро заселена покрайнина това става чрезъ разпитване на мѣстнитѣ люде, често тѣ знаятъ произхода си, чрезъ пручване на останкитѣ и преданията за миналъ поселищенъ животъ, понѣкога възъ основа на писмени извори и пр. З отдавна заселенитѣ покрайнини въпросътъ е по-труденъ. Тука преди всичко трѣбва да се проучатъ топографскитѣ имена, които въ новозаселенитѣ области сж почти изцяло нови, докато въ отдавна заселенитѣ пазятъ много старинни черти или пъкъ произхождатъ отъ другоезично население. Ценни изводи може да ни даде и тънката езикова анализа на диалекта, който се говори. И за тѣзи краища могатъ да се намѣрятъ нѣкои писмени сведения.

Дойдемъ ли до разглеждането на хода на заселването въ опредѣлена област, ние трѣбва отначало да се опитаме да възстановимъ, какво е представляла природната земегледка по това време. Преди всичко отъ значение е отншението между залесени и незалесени пространства. Гората

¹⁾ Л. Милетичъ. — Старото българско население въ Северозточна България, София 1902.

²⁾ В. Кжнчовъ — Хасково и Узунджово, Трудове на Българска природоизп. д-во, кн. II, 1904, стр. 3.

³⁾ Йор. Захариевъ — Каменица, стр. 14.

е била полезна, защото е скривала селищата от враждебни очи. Нараствало ли е обаче населението, тя е намалявала. Ако пък то самото е намалявало или изчезвало, тя тогава постепенно е покривала останките от минал живот.

Чрез изследването на всяко село по отделно и установяването, доколкото е възможно, на времепроизхода му, ще може да се проследи, какъ е вървело изпълването съ заселения на поселищната област, докато се дойде до днешното положение. От друга страна ще стане ясно, дали нѣма останки от по-раншенъ поселищенъ периодъ. А проучимъ ли всички тия отношения, ще можемъ да разяснимъ, кои земи и по какви причини показватъ непрекъснатъ поселищенъ животъ. Отъ ранно-историческо време и до днес непрекъснато съществуване се приема, че иматъ само нѣкои наши градове, като Несебъръ, София, Пловдивъ, Варна и пр.

Освенъ къмъ сегашния поселищенъ периодъ, ние трѣбва да проявяваме интересъ и къмъ миналитѣ периоди: пред-исторически, раноисторически и пр., доколкото за тѣхъ могатъ да се събиратъ сведения въз основа на материални находки или книжовни източници. Като географи ние се интересуваме преди всичко отъ тия находки, които определено говорятъ за нѣкогашния поселищенъ животъ (останки отъ селища, черковища, пжтища, рударски работи и пр.), които трѣбва да се отбелязватъ на специални карти, за да проличи зависимостта между природнитѣ и антропогеографскиятъ отношения въ миналото и сега. Въ това отношение поселищногеографскиятъ проучвания се отличаватъ отъ историческите, защото при първите се проявява интересъ къмъ миналото отъ гледище на настоящето.

До общи заключения за една по-голяма област се стига само въз основа на подробно изследване на всяко селище, като се започне съ най-типичнитѣ измежду тѣхъ. Въ живота на едно селище особено важно е да се прави разлика между първоначалния потикъ за образуване на заселение и между причинитѣ за развитието му. При много селища тѣ се покриватъ; така напр., плодородната земя привлича заселници и имъ дава възможность да нарастнатъ поради добритѣ доходи, които получаватъ отъ нея. При други селища, обаче, това сж съвсемъ отделни фактори. Първоначалниятъ потикъ за заселване на градъ Габрово идва отъ пжтя. За нуждитѣ на пжтуващитѣ, тамъ се установяватъ ковачи, отварятъ се по-късно, по всяка вѣроятность, ханчета и пр. Развитието си преди Освобождението той дължи на пазаря, занаятитѣ и търговията, а сега преди всичко на индустрията.

Ролята на пжтищата при поселищнитѣ отношения е много важна. Докато въ миналото селата системно сж из-

бѣгвали важнитѣ съобщителни артерии, обстоятелство, което се отбелязва отъ много пжтешественици и изследвачи, следъ Освобождението става тъкмо обратното. Селищата се строятъ къмъ тѣхъ, било като нарастватъ въ тая посока, било като жителитѣ имъ построяватъ ханове по самия пжтъ (както е напримѣръ въ Троянско), които ставатъ ядки на нови селища, та и на отдѣлни селища. Желѣзопжтнитѣ линии сжщо оказватъ голѣмо привличане. Населението на намиращитѣ се до тѣхъ селища се увеличава (Мездра, Левски). Ставатъ причина за възникването на нови селища, дори градове (Червенъ Брѣгъ).

За създаване на редица села въ България или за увеличение населението на сжществуващитѣ, много сж допринесли голѣмитѣ турски имена — чифлицитѣ. Докато една села сж възникнали изцѣло върху чифликчийски земи, което често е отразено въ името имъ — Срѣдни чифликъ, Мали чифликъ, Струмски чифликъ, Чифликъ и пр., други сж увеличили землищата си чрезъ откупването имъ. Този въпросъ е много важенъ. Той не трѣбва да се минава само мимоходомъ, защото извънъ значението му при поселищнитѣ проучвания, чрезъ него ще разберемъ, какъ се е извършило икономическото освобождение на българския селянинъ, започнало преди повече отъ 150 години, съ което не малко сж спомогнало и за народностното ни възраждане.

Въ връзка съ възникването и развитието на селищата стои и тѣхниятъ видъ: отдѣлни дворове, колиби (махали) села и градове. Особено важенъ е въпросътъ за възникването на разпрѣснатитѣ селища (дворове, колиби) и зашто нашиятъ народъ изобщо показва тежнениа къмъ сгрупирано живѣне. За разпрѣсването сж играли ролотъ главно политически и стопански причини, много по-рѣдко природни стихии, моръ и пр.

Селищата въ Краището, Каменица и Бурелъ, както това доказватъ Йор. Захариевъ и Кр. Дрончиловъ, сж се разпрѣсвали по стопански причини. Старото събрано село Вакарелъ, което е дало начало на сегашната покрайнина, на два пжта се е разпрѣсвало по политически причини. Първиятъ пжтъ било изгорено отъ турски войски презъ 1737 г., а вториятъ пжтъ се е разбѣгало презъ Кърджалийско време. По политически причини сж се прѣснали въ Ихтиманска Срѣдна гора и селищата: Бѣлица, Василицитѣ, Очуша. Всѣка група отъ прѣснати селища трѣбва да бже внимателно изследвана, за да може да се изясни добре тоя въпросъ. Първично разпрѣсване, т. е. дошлото население да е почнало да живѣе въ дворове или колиби още при заселването си, има може би при така типичнитѣ колибарски селища отъ Срѣдна Стара-планина. Тѣ и досега, обаче, не сж изследвани добре въ поселищно-географско отношение, за да се

зиди това предположение, за което има податки, доколко е правдиво.

Въ нашите села ние не различаваме толкова много и различни селищни форми, каквито намиратъ напимърбъ изследвачитъ въ Сръдна Европа. Преди да се опитаме да въведемъ известна подредба и въ това отношение, тръбва да проследимъ какъ нашитъ села сж дошли до днешната си форма. т. е. до съотношението, което има въ тѣхъ между дворове, улици и незаети пространства (площади, хорища, мѣста запазени за сборове, за пазарища и пр.). Ако селото се състои отъ две или повече засебни части, тръбва да се проследи, дали тѣ не сж били считани въ миналото като отдѣлни селища или да не сж образувани презъ различни времена.

За сегашния или миналия обликъ (физиономия) на селищата е важно преди всичко устройството на двора и типа на кжщата. Отъ по-второстепенно значение е носията на жителитъ. При двора се различава у насъ два образеца, намиращи се въ началото и въ края на една еволюционна редица. При първия кжщата и стопанскитъ сгради (оборъ, хамбаръ, плѣвня и пр.) сж разпръснати, а при втория всичко е събрано въ една постройка, и то често така, че стопанинътъ може безпрепятствено да минава отъ помѣщенията за живѣене въ тия за стопански цели. Този образецъ е характеренъ за планинититъ мѣста, които иматъ по-заможна население, докато първиятъ се срѣща главно въ равнитъ мѣста.

При изследване на кжщата отъ голѣмо значение е да се знае отъ какъвъ основенъ типъ е тръгнало развитието ѝ. Досега сж ни известни въ България два първични типа. Единиятъ е правоъгълна еднодѣлна кжща, въ срѣдата или отстрани съ огнище. Той се срѣща както при надземнитъ, така и при уземнитъ кжщи. Въ връзка съ него стои овалната еднодѣлна кжща, позната въ Югозападна България, въ Айтосъ и Ямболско. За сега не можемъ да кажемъ още съ положителностъ дали тя съставя самостоенъ основенъ типъ или е предшественикъ на еднодѣлната правоъгълна кжща. Вториятъ типъ представлява квадратна кжща, полукопанна въ земята, на единия кжтъ заето отъ малко издигнатъ дѣлъ, съ огнище, около което се спи. Останалата частъ се използва за оборъ. Това е така наречената отъ насъ кжща-зимникъ.¹⁾

Тѣзи основни типове сж стоели неизмѣнени до последнитъ 60 — 100 години. Отъ тогава почватъ бързо да се развиватъ, при което отъ основния типъ въ разнитъ краища сж се получили многочислени разновидности, последователния редъ на които не е трудно да се схване. Съ повдигането

¹⁾ За пръвъ пжтъ е описана въ работата ни Уземнитъ кжщи въ Дунавска България, Год. Соф. у-тъ, Истор.-филол. фак., кн. XXX 14, София 1934, стр. 54-58.

на общото културно равнище и съ порастналото благосъстояние, кжщата у насъ се освобождава отъ непосредственото господство на географската срѣда. Тя започва да получава градивото си отъ по-далечъ, съ което обликътъ ѝ се напълнява и промѣня. Най-старитѣ форми на кжщата се намиратъ сега най-беднитѣ села или при най-беднитѣ люде. Типътъ на кжщата често се пренася съ преселващото се население. Разликитѣ между кжщитѣ на старото и новото население често натрапватъ на окоото въ Северна България.

При проучване на самото население най-важенъ е въпросътъ за произхода му. Ако е дошло презъ последните 100 — 200 години, то все още може да знае нѣщо по-опредѣлено. За по-далечно време трѣбва обаче да се прибѣгне, колкото това е възможно, до анализъ на преданията, на езиковитѣ му свойщини, на носията или на други прояви на материалната му култура и пр.

Голѣмо народностно значение има проучването на начина и начинитѣ, по които е ставало побългаряването на отделнитѣ селища преди Освобождението, които изцѣло отчасти сж били заети съ другородци.

Въ връзка съ тия въпроси стоятъ многочисленитѣ раселвания на сънародницитѣ ни. Тѣхнитѣ причини и естеството имъ (масови и изведнѣжъ или единично и постепенно станали), както и мѣстата, въ които сж заседнали преселницитѣ, трѣбва да се изучатъ добре. Наложително е въ всякъ случай да се прави разлика между външни (политически) причини: войни, размирици, притѣснения и вътрешни (демографско-стопански) причини: приръстъ на населението и свързаното съ него намаление на земята, чужбинарството, сезоннитѣ печалбарски придвижвания и пр.

Заселницитѣ често оставятъ не само въ старитѣ селища но основаватъ и нови. Проучването на всички новообразувани села е благодарна и полезна задача, особено заради начинитѣ, по които населението е избирало мѣстата имъ, е уредило поземленитѣ си въпроси, и се е нагодило всрѣдъ природнитѣ и културни условия на поселищната област. Тукъ, естествено, ние имаме предъ видъ селищата, които никнали по починъ на населението, а не новитѣ, бѣжанскитѣ села, които сж уреждани отъ властта.

Заселването на единъ слаболюденъ край има държавно-стопанско значение. Пустѣщитѣ земи се обработватъ и населението имъ се сгъстява. Преселницитѣ често сж предприемчиви и трудолюбиви люде, съ което тѣ се налагатъ надъ по-старото население. Такъвъ е случаятъ съ балканцитѣ, заселили се въ Северна България.

Проучването на раселването на населението, както и на селищата, въ които то се е установило, били тѣ нови или стари, може да бжде особено полезно за слагане на здрав

основа на вътрешна колонизация, за провеждането на която е направено твърде малко, въпреки че отъ Освобождението насамъ се чувствува нужда отъ нея. Въ границитѣ на днешна България имаме сравнително гъсто населени планински области, чиито жители мизерствуватъ поради недостатъчно условия за изхрана. Па и въ по-плодороднитѣ области има много малоимотни млади семейства, които охотно биха отишли тамъ, гдето имъ се даде повече земя. За държавата е извънредно важно да има подходящо разпределение на населението, за да може то да се радва на по-голямъ благосъстояние и да я пази презъ тежки години. Другородското население въ България е съсредоточено най-много въ покрайнитѣ ѝ области!

Стопанското проучване на нашитѣ селища е едно отъ най-важнитѣ задачи на поселищно-географскиѣ изследвания. То не трѣбва да бжде насочено само къмъ сегашната стопанска дейность, но и къмъ миналата. Апроучатъ ли се тѣ, ще се очертаятъ и изгледитѣ за бждещото. Стопанско-географскиѣ изучвания не трѣбва да ставатъ само възъ основа на статистическиѣ сведения. Тѣ нито сж достатъчни, нито успѣватъ да дадатъ динамиката на стопанския животъ въ едно селище или покрайнина. Извънъ главното занятие, съ което официално се означава, обикновено това е земедѣлието, нашиятъ селянинъ има редица странични занимания, отъ които си докарва известни помалки или по-голямѣ доходи. Тѣзи занимания не се улавятъ отъ статистиката и затова податки за тѣхъ могатъ да се събератъ само чрезъ издирване на самото мѣсто¹⁾. Такива занятия сж напримѣръ: грънчарството въ Троянско, вжглищарството въ Странджа, килимарството въ Чипровци, катранджийството въ Родопитѣ и пр. При пчелбарскиѣ си придвижвания (кѣраджии, жетвари, овчари и пр.), нашитѣ селяни, особено въ миналото, сж следвали опредѣлени пѣтища. Важно е тѣ да се знаятъ и по друга причина — по тѣхъ много често сж ставали разселванията.

Градоветѣ всѣкога подновяватъ или увеличаватъ населението си чрезъ притокъ на селяни. Отъ последнитѣ десетилѣтия насамъ се забелязва, обаче, при голѣмитѣ градове прииждане на млади селяни, като служащи, работници, прислужници въ търговски заведения и пр., които не скжсватъ окончателно съ роднитѣ си мѣста, като пазятъ малкото земя, която имъ е останала. Тя се обработва отъ семейството или близкиѣ имъ, които сж останали въ село, като понѣкога и

¹⁾ Стопанското значение на нагледъ незначително временно занятие, като слугинството, ние имаме случай да изтъкнемъ въ статията си: Слугинството въ Вакарелско. Приносъ къмъ географията на труда въ България. Сп. на Бѣлг. иконом. д-во, год. XXXII (1933), кн. 2, стр. 93—103.

тѣ самитѣ се завръщатъ да помагатъ. Тази неразкъсана връзка между градъ и околностъ трѣбва да изследва, защото тя е отъ сжществено значение за социално-стопанската структура на нѣкои наши градове (София, Пловдив и др.).

При поселищно-географскитѣ изучавания рѣдко се застъпва въпроса за пазарнитѣ срѣдища на дадена покрайнина. Последнитѣ обикновено сж културни, обаче не всѣкога сж административни срѣдища. Тука именно се крие една слаба страна на нашето административно дѣление. Ако пазарната областъ на едно пазарно сѣдище, се съвпада сж границитѣ на околията, ние имаме органически добре съгласувана стопанско-административна единица.

Отъ голѣмо значение за вътрешната стопанска обмяна не сж само редовнитѣ всѣкиседмични пазарни дни, но и панаиритѣ и сбороветѣ, които се събиратъ единъ-два или повече пжти презъ годината въ дадено селище. Отъ тѣхъ нашиятъ селянинъ си набавя добитѣкъ, коне, покжщнина, медѣлски орждия и пр. За него тѣ представятъ едно отъ най-приятнитѣ развлѣчения, които може да си позволи. Проучването на панаиритѣ и сбороветѣ най-добре може да се извърши на стопанско-географски основи, като се изследва отъ къде идатъ посетителитѣ и продавачитѣ, какви стоки се продаватъ, размѣра на сдѣлките и пр.

Следъ като българскитѣ земи бждатъ достатъчно добре проучени по покрайнини, ще може да се пристъпи къмъ очертаване на по-голѣми културно-географски области, за които ние имаме понастоящемъ много обща представа. Това раздѣление ще бжде резултатно, ако редомъ сж други проучвания (етнографски, фолклорни, езикови, социални, антроположки и пр.) го предшествуватъ. А понеже проучванията отъ този родъ сж сжщо така още недостатъчни, то ще трѣбва да бжде оставено за по-късно.

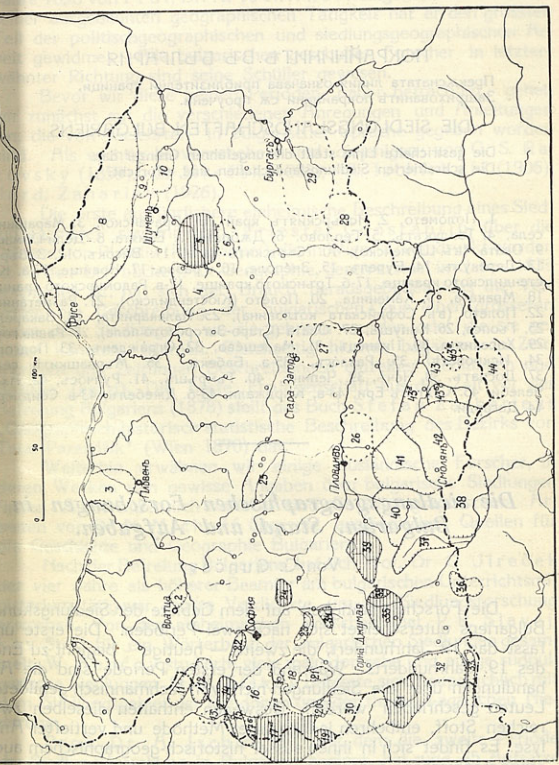
Накратко набелязанитѣ дотука задачи сж наредени сж огледъ на проучванията на България по покрайнини. Тѣ могатъ да се приложатъ, съ нѣкои малки ограничения, при проучването на отдѣлнитѣ селища. Голѣмитѣ, съ офофициални градски функции, градове иматъ по-особени проблеми, които ние не навлизаме, не само защото мѣстото не е позвалява, но и заради това, че тѣ сж въ сжщностъ неизучителна частъ отъ българскитѣ селища.

Отъ приложената картена скица се вижда колко малко сж проученитѣ до сега покрайнини. Тя много красноречиво говори, каква огромна работа предстои, за да се запълнятъ тия празнини. Нека се надѣваме, че младата, възмжжала школувана следъ войнитѣ генерация ще се нагърби съ тѣта важна и народополезна научна работа.

Die zweite Periode beginnt mit der Errichtung eines neuen

Lehrstuhls für Geographie an der Universität Sofia, der im

Jahre 1907 von G. A. Ischirkoff eingeweiht wurde.

Обясненията сж на следващата страница.
 Die Erklärungen sind auf folgender Seite zu sehen.

handlungen, die sich während des 19. Jahrhunderts im Bulgaren-
 vermittelt, die sich während des 19. Jahrhunderts im Bulgaren-
 Völkern vollzogen haben. Sie stellen auszeichneten Quellen für
 neuen, nach modernen Forschungsmethoden gemachten Unters-
 chungen dar.

ПОКРАЙНИНИТЪ ВЪ БЪЛГАРИЯ

Прежснатата линия означава приблизителни граници.
Защрихованитъ покрайнини сж проучени.

DIE SIEDLUNGSLANDSCHAFTEN BULGARIENS

Die gestrichelte Linie stellt die ungefähren Grenzen dar.
Die schraffierten Siedlungslandschaften sind erforscht.

1. Полѹмето, 2. Искърскитъ край (въ Врачанско), 3. Марашкитъ села, 4. Тозлукътъ, 5. Герлово, 6. Джбрава, 7. Елията, 8. Дели-Орманъ, 9. Овата (въ Шуменско), 10. Съртскитъ села, 11. Високъ, 12. Забърге, 13. Дерекулъ, 14. Бурелъ, 15. Знеполе, 16. Граво, 17. Краище, 17-а. Кюстендилското краище, 17-б. Трънското краище, 17-в. Радомирското краище, 18. Мраката, 19. Каменица, 20. Полѹето (Кюстендилско), 21. Разметаница, 22. Полето (въ Софийската котловина), 23. Палакарията, 24. Вакарелъ, 25. Гюпса, 26. Конушь, 27. Овата (Старо-Загорското поле), 28. Равна гора, 29. Хасекията, 30. Пиянецъ, 31. Малешѹево, 32. Огражденъ, 33. Подгоръ, 34. Искроветъ, 35. Разлѹгъ, 35-а. Бабекъ, 36. Мървашкитъ села, 37. Доспатъ, 38. Чечъ, 39. Чепино, 40. Търмръшь, 41. Рупчосъ, 42. Ажж-Челеби, 43. Султанъ Ери, 43-а. Кърджали, 43-б. Джебелъ, 43-в. Сейдлеръ, 44. Дагарди.

Die siedlungsgeographischen Forschungen in Bulgarien. Stand und Aufgaben.

Von G. Gunčev

Die Forschungstätigkeit auf dem Gebiete der Siedlungskunde Bulgariens unterscheidet sich nach zwei Perioden. Die erste umfasst das 19. Jahrhundert, die zweite — heutige — beginnt zu Ende des 19. Jahrhunderts. Während der ersten Periode sind die Abhandlungen über die Siedlungen nicht von fachmännisch gebildeten Leuten geschrieben worden. Deswegen enthalten dieselben zwar reichen Stoff, entbehren jedoch guter Methode und vertiefter Analyse. Es findet sich in ihnen ausser historisch-geographischem auch ethnographisches, sprachliches und anderes Material. Diese Abhandlungen sind sehr wertvoll, da sie uns in vielen Beziehungen das Bild von den grossen wirtschaftlich-sozialen Umwandlungen vermitteln, die sich während des 19. Jahrhunderts im bulgarischen Volke vollzogen haben. Sie stellen ausgezeichnete Quellen für die neuen nach modernen Forschungsmethoden gemachten Untersuchungen dar.

Die zweite Periode beginnt mit der Errichtung eines besonderen Lehrstuhls für Geographie an der Universität Sofia, der im Jahre 1898 von Prof. Dr. A. Ischirkoff eingenommen wurde. In seiner ausgedehnten geographischen Tätigkeit hat er den grössten Teil der politischgeographischen und siedlungsgeographischen Arbeit gewidmet. Alle bulgarischen geschulten Forscher in letzterwähnter Richtung sind seine Schüler gewesen.

Bevor wir diese beiden Perioden näher betrachten, gehen wir zunächst auf die verschiedenen Anregungen und Anleitungen ein, die von Gelehrten in bulgarischer Sprache gegeben worden sind. Als wichtig hervorzuheben sind diejenigen von G. S. Rakovsky (1859), C. Jireček (1883), A. Ischirkoff (1906), Jord. Zahariev (1926).

Die erste ausführlichere einheimische Beschreibung eines Siedlungsgebietes stammt vom Priester Constantin über die Diözese von Plovdiv (Philippopol), die in Wien 1819 gedruckt worden ist. In den Lehrbüchern für Geographie, deren erstes im Jahre 1835 erschienen ist, hat sich der Brauch herausgebildet, das die Verfasser bei Beschreibung der bulgarischen Gaue einen grösseren Raum den Siedlungen, wo sie geboren wurden oder die sie genauer kannten, widmen. Gleichzeitig hiermit begannen in Zeitschriften und Zeitungen Beschreibungen einzelner Siedlungen und Bezirke (kaazi). Die beste Errungenschaft aus der Zeit vor der Befreiung Bulgariens (1878) stellt das Buch Stefan Zachariëvs „Geographisch-historisch statistische Beschreibung des Bezirks von Tatar-Pazardžik“ (Wien 1870) dar.

Weiterhin erwähnen wir einige ausländische Forscher, in deren Werken sich gewisse Angaben über bulgarische Siedlungen finden. Ausserordentlich wertvoll sind die bibliographischen Arbeiten von Dr. N. Michoff über die ausländischen Quellen für die Geschichte und Geographie Bulgariens.

Nach der Befreiung Bulgariens hat sich Prof. Dr. C. Jireček der vier Jahre als höherer Beamter am bulgarischen Unterrichtsministerium tätig war, grosse Verdienste um die Siedlungsforschung erworben. Von den einheimischen Forschern hat P. R. Slavejkov Stoff für ein Wörterbuch der bulgarischen Siedlungen gesammelt. W. Kančov studierte viele makedonische und einige südbulgarische Siedlungen. St. N. Siškov befasste sich hauptsächlich mit dem Siedlungsgebiet der Rhodopen und der thrakisch-ägäischen Niederung.

Prof. Dr. A. Ischirkoff, mit dem die zweite Periode der Siedlungsforschung in Bulgarien beginnt, hat rund 45 Aufsätze und Bücher über einzelne Siedlungen oder über spezielle siedlungsgeographische Fragen geschrieben. Von seinen Schülern sind in dieser Richtung Prof. Iv. Batakliëv, Jord. Zahariev, G. Gunčëv, A. Sp. Rasboïnikov, W. Marinov u. a. tätig. Siedlungsgeographische Arbeiten sind auch von o. Doz. Dr. K. Drontschilow († 1925), o. Doz. Dr. D. Jaranoff, St.

Мѣрков u. a. veröffentlicht worden. Als Verfasser wichtigerer Werke ausländischer Forscher dieser Periode sind zu nennen: Fr l. J. Pohl, W. Stubenrauch, H. Wilhelmy, J. F. Gellert u. a.

Im zweiten Teile unseres Aufsatzes behandeln wir die Aufgaben der Siedlungsforschung Bulgariens. Vor allem legen wir ein Schwergewicht nicht auf eine Erforschung einzelner Siedlungen, sondern ganzer Siedlungslandschaften (bulg. pokrainini). Hierunter ist eine Gruppe von Siedlungen zu verstehen, die sich aus physiko-geographischen, anthropogeographischen oder historischen Ursachen als ein Ganzes fühlen, was durch einen gemeinsamen Namen zum Ausdruck gebracht wird. Auf einer speziellen Kartenskizze (S. 33) sind die Siedlungslandschaften Bulgariens angegeben.

Vor allem sind die anthropogeographischen Grenzen der letzteren zu erforschen, da sie sich im Laufe der Zeit verändert haben. In einigen Fällen haben sich Teile einer Siedlungslandschaft zu einer solchen neuen verselbständigt. Von Bedeutung für die Entwicklung von Siedlungslandschaften sind auch die Verwaltung- und die Diözesengrenzen. Im Bereiche einer Landschaft ist es wichtig, die Flurgrenzen zu erforschen.

Bei Betrachtung der Naturverhältnisse ist der Boden von besonderer Wichtigkeit, der im Verein mit dem Mikroklima eine grosse Mannigfaltigkeit in der landwirtschaftlichen Erzeugung Bulgariens hervorbringt. Durch Erkenntnis der Bodenverhältnisse können wir die Volkskapazität gewisser Gebiete ermitteln.

Bei Erforschung der verschiedenen Siedlungsperioden begonnen hat, weil in vielen bulgarischen Gebieten in der Vergangenheit starke Veränderungen stattgefunden haben. Die grössten haben sich nach Eroberung Bulgariens (1396) durch die Türken ereignet. Ganze Gebiete sind verwüstet worden, in anderen wurde die bulgarische Bevölkerung von Türken ersetzt oder aber mohamedanisiert. In letzterem Falle hat ein Teil der Bulgaren seine Sprache beibehalten (die Pomaken—die mohamedanischen Bulgaren), ein anderer hat selbst diese verloren (in gewissen Gebieten Nordostbulgariens).

Nachdem wir den Anfang der heutigen Siedlungsperiode festgestellt haben, soll man die Erfüllung der Landschaft mit Siedlungen verfolgen. Durch genaue Erforschung jeder einzelnen Siedlung, wird sich feststellen lassen, ob es nicht Niederlassungen aus früheren Siedlungsperioden gibt.

Bei jeder Siedlung ist ein Unterschied zu machen zwischen dem ursprünglichen Anstoss zum Siedeln und den Ursachen ihrer Weiterentwicklung, die sich oft decken. In der Vergangenheit haben die Siedlungen die wichtigen Verkehrswege gemieden, jetzt hingegen streben sie zu ihnen hin. Heutzutage stellen die Eisenbahnlinien eine grosse Anziehungszone dar. Sie bilden die Ursache für die Entstehung vieler neuer Ortschaften. Eine ähnliche Rolle haben in früheren Zeiten auch die Landgüter türkischer Grossgrundbesitzer gespielt. Die Erforschung dieser Rolle wird uns

andererseits auch zeigen, wie die wirtschaftliche Befreiung des bulgarischen Bauern vor sich ging.

Eine andere wichtige Frage ist das Studium der zerstreuten Siedlungen, weil der Bulgare im allgemeinen eine Neigung zum Gemeinschaftsleben zeigt.

In unseren Siedlungen gibt es nicht so verschiedenartige Formen, wie es der Fall in Mitteleuropa ist. Dafür aber lässt es sich hier leichter verfolgen, wie es zur heutigen Grundrissgestaltung gekommen ist. Beim Bauernhof unterscheiden sich zwei Typen, die sich am Anfang und am Ende einer Entwicklungsreihe stehen. Beim ersteren sind Wohn- und Wirtschaftsgebäude getrennt, beim zweiten sind sie in einem gemeinsamen Gebäude vereinigt. Bei der Hausforschung ist der Urtyp wichtig, auf dem sich die Weiterentwicklung aufbaut.

Bei Erforschung der Bevölkerung ist es von Bedeutung, auf ihren Ursprung zurückzugehen, wie auch gleichzeitig den Gang der Verbulgarisierung der verschiedenen Gegenden zu verfolgen, die früher ganz oder teilweise von anderen Völkern besiedelt waren. Im Zusammenhang hiermit steht auch die Frage der Bevölkerungsbewegung und der inneren Kolonisation.

Die Wirtschaftsforschung der Siedlungen soll nicht nur auf Grund statistischer Unterlagen durchgeführt werden, sondern auch durch Ermittlungen an Ort und Stelle, wodurch wir eine wahre Vorstellung von der Dynamik des Wirtschaftslebens gewinnen. Besonders wichtig sind hierbei die Nebenbeschäftigungen der Bauern. Marktflecken, Marktgebieten und Jahrmärkten hat man bisher keine grosse Beachtung geschenkt, trotz ihrer Bedeutung für den inneren Wirtschaftsaustausch und die richtige administrative Einteilung des Landes.

Nach dem Studium der verschiedenen Landschaften in geographischer, historischer, ethnographischer, sprachlicher, sozialer usw. Hinsicht werden sich deutlich die Grenzen der grossen kulturgeographischen Gebiete abheben, von denen wir jetzt nur eine allgemeine Vorstellung besitzen.